

УДК 903.4 (477.43)“0”

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. БІЛЯ С. ТЕРЕМЦІ НА ДНІСТРІ

Володимир Баран

*Інститут археології Національної академії наук України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12
Київ, Україна

У статті подано результати кількарічних досліджень слов'янського поселення середини I тисячоліття н. е. як перехідної пам'ятки від венедів до склавинів. Автор переконаний, що наукове значення поселення IV–VI ст. н. е. біля с. Теремці полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житлобудівництві, так і керамічних комплексах та інших матеріалах, характерних для черняхівської та її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

Ключові слова: ранньослов'янське поселення, Теремці, Середнє Подністер'я, черняхівська культура, празько-корчацька культура, венеди, стратиграфія, житло, піч-кам'янка, гончарна та ліпна кераміка, фібули.

Ранньослов'янське поселення Теремці розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра в ур. Кучкарівка. На час розкопок воно знаходилося за 0,5 км вгору від с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. проти течії ріки. Оскільки поселення входило до зони затоплення Могилів-Подільської ГЕС¹, то зараз воно залите водами штучного озера.

Охоронні розкопки проводились нами у 1979–1980-х рр.

У 1979 р. закладено одну контрольну траншею і два розкопи (I–II) загальною площею 1258 м², на якій виявлено 18 жител-напівземлянок, 26 господарських ям, одну заглиблену споруду господарського призначення, вогнище складене з каміння, декілька ям і дещо заглиблену у землю споруду ранньозалізного часу (рис. 1).

У наступному році впритул до розкопу II у південному напрямку закладено розкоп III і окремо, на захід від нього, розкоп IV (див. рис. 1). Крім цього, завершено дослідження нерозкопаної ділянки I розкопу, довівши його до розкопу II. Відкрита площа у 1980 р. становила 1262 м². В її межах досліджено 11 жител-напівземлянок, дві заглиблені споруди і 18 ям господарського призначення; дві печі та одне вогнище складене з каміння, розташовані за межами жител.

© Баран В., 2008

¹ Поля в ур. Кучкарівка до їхнього затоплення належали сільській громаді в с. Теремцях, тому і назву поселення ми прив'язали до цього пункту.

Таким чином, на відкритій площі у 2520 м², нами досліджено: 29 жител, дві господарські споруди, 44 господарські ями, дві печі-кам'янки і два вогнища, вимощені камінням.

На поселенні зафіксовано різночасові об'єкти ранньозалізного часу і першої половини I тисячоліття н. е., а також декілька ранньосередньовічних жител. До ранньозалізного часу відносяться десять господарських ям (№№ 1, 3, 11, 20–24, 26, 28), одна заглиблена споруда. Вони, переважно, перекриті пізнішими об'єктами черняхівської культури. У верхньому черняхівському шарі, в свою чергу, зафіксовано два будівельні горизонти. До нижнього горизонту (IV ст. н. е.), віднесено три напівземлянки (№№ 3, 13, 29), у яких не було ніяких опалювальних споруд, дві господарські споруди (№ 1 і № 2), 18 господарських ям (№№ 2, 4, 5, 6, 8, 13, 14, 17, 19, 25, 27, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 42) і складене із шматків каменю вогнище (рис. 2). В цих об'єктах гончарна кераміка в кількісному відношенні значно переважала над ліпною. Верхній горизонт (кінець IV–V ст. н. е.), представлений 25 житлами-напівземлянками з печами-кам'янками (№№ 2, 4–12, 14–16, 18, 26, 28), однією напівземлянковою спорудою без печі (№ 17), 16 господарськими ямами (№№ 7, 9, 12, 15, 16, 30, 31, 34, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47), 3 об'єктами у вигляді товстого шару випаленої глини (наземні підсобні споруди), розташованими біля жител №№ 7, 12, 14. В цих об'єктах разом з гончарною виступає і ліпна кераміка, яка в кількісному відношенні часто переважає над першою.

Деякі об'єкти нижнього і верхнього горизонтів визначаються і стратиграфічно. Так, яма "А" перекрита житлом № 1; яма "Б" – житлом № 6. При цьому в обох випадках на гумусному заповненні ям, на рівні долівки жител, залягало каміння із розвалів печей-кам'янок. Напівземлянка № 13 в значній частині перекрита житлом № 10 (див. рис. 1). Напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, керамічний комплекс якої складається з уламків ліпного і гончарного посуду (у кількісному співвідношенні відповідно 90 % і 10 %). Яму № 7 у свою чергу частково перекривають житла з печами-кам'янками № 4 і № 5 (див. рис. 1–3). Житло № 9 перерізло напівземлянку № 19 "а", але обидва житла судячи за кількісним співвідношенням у них ліпного і гончарного посуду відносяться до верхнього горизонту.

Загальна площа черняхівського поселення в ур. Кучкарівка, судячи за знахідками на його поверхні, становила понад 1 га. В південно-західній частині урочища воно виходить за межі ранішого поселення ранньозалізного часу. В усякому разі в розкопах III–IV, об'єктів з матеріалами ранньозалізного часу не виявлено. Житлові будинки і господарські ями розміщені переважно групами навколо вільної площі – двору, утворюючи овальне коло або дугу. Аналогічну або близьку схему розташування жител спостерігаємо на сусідніх синхронних поселеннях черняхівської культури на лівому березі Середнього Дністра в Бакоті (ур. На Клині), Соколі (ур. Острови), Бовшеві (зараз залите водами штучного озера Бурштинської ТЕЦ), Куропатниках на р. Гнила Липа, лівій притоці Дністра та ін. Так розташовані житла і на слов'янських ранньосередньовічних поселеннях празько-корчацької культури в с. Рашків-II і Рашків-III (ур. Під Щовбом), в ур. Лука Каветчинська біля с. Сокіл на Середньому Дністрі та ін. Узагальнюючи, можна сказати, що групове розташування жител притаманне більшості слов'янських поселень середини I тисячоліття н. е. на Верхньому і Середньому Дністрі. Спостерігається і ще

одна закономірність. В III–IV ст. на верхньодністрянських поселеннях черняхівської культури (наприклад, на р. Гнила Липа), господарські ями кількісно переважають над житлами. Починаючи з V ст. кількість господарських ям зменшується.

Виявлені житла були напівземлянками, заглибленими в ґрунт на різну глибину від рівня сучасної поверхні. Але спостерігається одна беззаперечна закономірність, яка полягає в тому, що долівкою вони сягають глинистого материка, тобто глибина жител залежить і від того, на якій глибині залягає глинистий материк. 11 жител-напівземлянок (№№ 1, 4, 5, 10, 11, 13, 17, 23, 24, 25, 28) та господарська споруда № 2 заглиблені в ґрунт на 0,7–1,0 м від рівня сучасної поверхні, у материк на 0,25–0,45 м. 18 жител (№№ 2, 3, 6, 7, 8, 9, 9“а”, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 19) впущені в ґрунт на 1,0–1,6 м від рівня сучасної поверхні, на 0,5–0,8 м – у материк. Найглибшою виявилась господарська споруда на № 1 (глибина – 1,7 м від рівня сучасної поверхні; на 1,05 м вона заглиблена у материк). І житла, і господарські споруди мають чотирикутну, інколи дещо видовжену або квадратну форму.

Житла орієнтовані кутами за сторонами світу. Виняток становлять п'ять напівземлянок (№№ 9“а”, 14, 15, 17, 23), поставлені стінками до русла ріки, що і визначило їх орієнтацію – стінами за сторонами світу. За розмірами житла невеликі: дев'ять із них (№№ 1, 5, 6, 11, 14, 17, 23, 25, 28) не перевищують 10 м² (від 6,60 до 9,92 м²), 17 жител (№№ 2, 3, 4, 7, 8, 9, 9“а”, 10, 12, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 26, 29) мають розміри 10,40–19,68 м².

Найбільшими напівземлянками на поселенні виявились житла № 21 (21,93 м²) та житло № 13 (29,15 м²). Стінки жител, вирізані у глинистому материк, вертикальні, материкова долівка рівна, утоптана. В усіх житлах стінки складені з дерев'яних плах. У двох із них (№ 19 та № 21), які згоріли, на долівці під стінками, розчищено обвуглені шматки дерева, що являли собою нижній вінець дерев'яних стін. У 19 житлах дерев'яні стінки були поставлені у зруб, у десяти, в тому числі в тих, де розчищені обвуглені плахи, останні заходили в пази стовпів. Ямки від них залишились в кутах напівземлянок (житло № 20) або в кутах і посередині протилежних стінок житла (№№ 7, 11, 19, 21, 22) (див. рис. 2). В окремих житлах одна, дві і більше ямок розташовані не під стінками, а у будь-якій частині житла. Вони зв'язані, очевидно, з їх ремонтом, або це сліди від ніжок меблів.

Розчистка котлованів жител показала, що вони були заповнені темним гумусом, інколи прорізаним сажистим прошарками, насиченими вугликами, інколи шматками обгорілих плах, камінням, печиною, більшою або меншою кількістю уламків ліпної і гончарної кераміки, предметів, що використовувались у побуті.

Невід'ємним елементом внутрішнього облаштування жител на поселенні в Теремцях була піч-кам'янка. (рис. 4). Печі не виявлено лише у чотирьох напівземлянках (№№ 3, 13, 17, 29). Із них три (№№ 3, 13, 29) відносяться до нижнього будівельного горизонту, одна (№ 17) – до верхнього.

В переважній більшості напівземлянок піч стояла в одному із його кутів. У дванадцяти (№№ 2, 4, 5, 7, 8, 12, 19, 21, 22, 26, 27, 28) піч знаходилась у північному куті, у двох (№ 14 і № 15) – в північно-східному куті, п'яти (№№ 10, 11, 16, 24, 25) – у східному куті, одна (№ 6) – у південному куті. В житлі № 1, що перекривало яму ран-

ньюзалізного часу, піч була споруджена під його західною стінкою, а піч у житлі № 9^а представлена черенем, знаходилась під північною стінкою, приблизно, по її середині. Зовнішні розміри розвалів печей коливаються від 1,2×0,8 м до 1,75×1,75 м. Внутрішні розміри печей, що визначені черенями та збереженими стінками мало відрізняються за величиною своєї площі. Найменший черінь у житлі № 1 мав розміри 0,34×0,54 м, найбільший – у житлі № 19 – 1,0×0,8 м. Загальною рисою, що характеризує печі поселення в Теремцях, можна вважати використання для їх побудови порівняно дрібного колотого каменя-пісковика, в перемішку з дністровською галькою. Переважна більшість печей була споруджена безпосередньо на материковій долівці жител, на якій залягали підмазані глиною черені. Інколи черені були дещо впушені у долівку. В двох житлах (№ 1 і № 6) черінь стояв на глиняній підсипці, а у житлі № 26 – на спеціально залишеному глиняному матеріку висотою 10–20 см. В декількох житлах печі ремонтувалися або розбиралися, а нові печі будувалися в іншому місці. Це житла №№ 11, 12, 15, 19. Житло № 19 перебудовувалось. Воно має дві долівки. На верхній долівці, підмазаній глиною, на підсипці посередині житла зроблено вогнище. Воно також двічі ремонтувалося, як і піч, споруджена на нижній материковій долівці житла до його перебудови. В чотирьох напівземлянках (№№ 1, 9, 11, 15) печі однією або двома стінками прилягали до материкових стінок котловану житла. В усіх інших напівземлянках між стінками печі і материковими стінками котловану підготовленого під житло залишалось місце шириною приблизно на товщину дерев'яних плах, або дещо більшою, куди вони і встановлювалися.

Черені печей підмазані глиною товщиною 2–4 см, інколи з включенням кам'яних плиток або уламків кераміки. Вони випалені до темно-коричневого кольору. В декількох житлах біля печі у долівці розчищені невеликі за діаметром ямки, глибиною 15–20 см, у яких стояли вкопані ліпні горщики для крупи або інших продуктів, що використовувались для приготування їжі. У житлі № 22 у такій ямці збереглась нижня частина ліпного горщика.

Вхід у житла, за винятком напівземлянки № 17, де вирізана ніша, не позначений. Можна вважати, що, як правило, вхід знаходився у стінці навпроти челюстей печі. Така позиція входу найбільш придатна для відводу диму із печей, які топились по чорному.

У семи житлах (№№ 4, 7, 8, 10, 17, 19, 22) розчищено підвальні ями. Вони знаходились або в кутах, або під стінками, в одному випадку (житло № 4) – в його центрі. Глибина ям від рівня долівки жител 0,28–0,70 м, діаметр 0,5–1,3 м.

У житлі № 16 вздовж південно-західної стіни знаходився материковий виступ, що міг служити за лаву і лежанку.

Поруч з житлами на поселенні у Теремцях відкрито 37 синхронних їм господарських ям. Отже, кількісно ям дещо більше, ніж жител. Вони розташовані або групами на вільній від інших забудов площі, або поодиноці поруч з житлами (див. рис. 1). Їхня форма округла або овальна, стінки вертикальні, звужені донизу в одному випадку (яма № 37) до низу розширені, що надало їй грушевидної форми, зрідка посередині випуклі. Відповідно до конфігурації стінок, вирізаних у глинистому матеріку, ями у профілі мають циліндричну, конічну або бочкоподібну форму, в одному випадку (яма № 37)

– грушеподібну. Дно заокруглене або рівне. Діаметр ям 0,9–2,3 м, у переважній більшості 1,5–1,7 м, глибина 0,85–2,45 м від рівня сучасної поверхні; заглиблені у материк на 0,4–2,0 м. Найглибшою виявилась яма № 38, впущена у материк на 2,55 м (3 м від рівня сучасної поверхні). Ями заповнені темним гумусом з включеннями кусків опаленої глини, вугликів, каміння, кераміки, тваринних кісток.

Крім господарських ям, у розкопах I і III відкрито по одній напівземлянковій споруді без опалювальних пристроїв, які також використовувались з господарською метою. Їхня форма чотирикутна, в одному випадку (споруда № 1) – квадратна. Розміри споруд відповідно – 2,80×2,75, 3,0×2,2 м, глибина 0,8–1,7 м від рівня сучасної поверхні. Стінки вирізані у глинистому материкові, вертикальні, долівка рівна. Вони були заповнені темним сажистим гумусом з прошарками попелу та включеннями великої кількості шматків випаленої глиняної вимазки, вугликів, уламків кераміки та кісток тварин. Складається враження, що у них стінки були сплетені з дерев'яного пруття та обмазані глиною.

У розкопі III (кв. 26–27) розчищено дві різночасові печі, побудовані за межами жител. Одна з них глиняна, нижня частина якої вкопана у материк, друга – складена з каміння. Вона частково перекриває південну частину першої ранішої печі. В обох печах частково збереглися черені і стінки. Внутрішні розміри печей 0,6×0,7 м, 0,35×0,68 м. В обох печах знахідок не виявлено.

У розкопі IV на заповненні ями № 43 було вогнище № 2 складене з каміння розміром 1,0×1,4 м. В процесі його розчистки знайдено фрагменти ліпних і гончарних посудин та глиняне біконічне пряслице (рис. 5, 1–9).

Закінчуючи аналіз жител на поселенні біля с. Теремці, варто зазначити, що вони повністю вписуються у середньо- та верхньодністрянський ареал черняхівської культури. У Середньому та Верхньому Подністер'ї, а також у верхів'ях Західного Бугу на багатьох черняхівських поселеннях, що дожили до V ст. н. е., відкриті підквадратні напівземлянкові житла з піччю-кам'яною в одному із кутів [3. С. 56–79; 4. С. 172–175]. В першу чергу – це два сусідні поселення — Бакота та Сокіл (ур. Острови). На першому з них із 38 відкритих Й. Винокуром черняхівських жител, 16 напівземлянок мали печі-кам'янки [12]. Л. В. Вакуленко на поселенні біля с. Сокіл відкрила 8 черняхівських напівземлянок з печами-кам'янками, із виявлених нею 13 жител [11. С. 6–10]. Першим черняхівським поселенням, де у 1954–1956 рр. відкриті нами два напівземлянкові приблизно квадратні житла з печами-кам'янками було с. Черепин на Львівщині [1]. Окремі такі приблизно квадратні житла-напівземлянки відкриті і на інших поселеннях Прикарпаття і Західного Побужжя (Рудники, Березець, Неслухів та ін.) [5. С. 161–172; 29]. Останні, на відміну від згаданих вище, мають глиняні печі, вирізані в глиняному материковому останці, спеціально залишеному в одному із кутів напівземлянки, при підготовці під неї котловану. Цікаво, що на празько-корчацьких і райковецьких пам'ятках в цих мікрорегіонах також будувались глиняні печі, а не кам'янки. Майже на кожному із черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я, як і в Теремцях у деяких житлах були підвальні ями і материкові підвищення під стінками. Останні облицьовані дерев'яними плахами і слугували лавами або лежанками.

Якщо врахувати, що усі житла на поселеннях празько-корчацької культури склавнів – це підквадратні напівземлянки з піччю-кам'яною в одному із кутів (в окремих регіонах Волині, Західного Побужжя – з глиняною піччю, вирізаною в материковому останці), то можна вважати, що за характером топографії, планування і житлобудування, досліджені поселення, як в римський період, так і ранньосередньовічний, належали одним і тим же етнічним групам. Поселення в Теремцях – свідoctво саме такої перехідної слов'янської пам'ятки на межі другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.

Найближчими аналогіями до наших жител у попередніх культурах є напівземлянки волино-подільської (зубрицької) культури. Вони переважно підквадратні із стінками з дерев'яних колод, впущених в пази вертикальних стовпів. На відміну від теремцівських жител, на поселеннях волино-подільської (зубрицької) груп I–II ст. н. е. кількісно переважали житла саме стовпової конструкції над зрубними. Замість печей, вони опалювалися вогнищами [15. С. 35–42].

Таким чином, домобудівництво на поселенні в Теремцях має місцеву етнографічну основу, традиційну в цьому регіоні, яка доживає до давньоруських часів.

Це підтверджують виявлені у житлах та господарських спорудах керамічні комплекси та інші речові матеріали, які доповнюють характеристику поселення.

Керамічний матеріал, зібраний на поселенні в Теремцях, складається з ліпного та гончарного посуду місцевого виробництва, а також імпортного, переважно амфорного, матеріалу, завезеного із римських придунайських і причорноморських провінцій.

В усіх 29 житлах і переважній більшості господарських ям керамічні комплекси склалися з ліпного та гончарного посуду у різних кількісних співвідношеннях. Найменшу кількість гончарної сіроглиняної кераміки (5–25 %) знайдено в житлах №№ 7, 8, 16, 19, 21, 24; найбільшу (87–90 %) – в житлах №№ 1, 3, 6, 25. У житлах № 6 і № 21 знайдено досить виразні фрагменти імпортних жовтоглиняних глеків (рис. 6, 30), приблизні аналогії яким знаходимо в кераміці IX та X шарів Афінської Агори, що датуються відповідно кінцем IV–V ст. [40. Р. 83. Pl. 29]. У житлі № 14, датованому бронзовою трьохпальчатою фібулою першої половини V ст. гончарний посуд складав 53 %, ліпний – 47 %. Показовим у цьому плані є житло № 21. Ця напівземлянка з піччю-кам'яною загинула у вогні. Вона перекрита горілим прошарком з включенням шматків обгорілих плах, випаленої глини, попелу, вугликів. Керамічний комплекс житла, який можна вважати закритим, представлений 189 фрагментами ліпного і 48 фрагментами сіроглиняного гончарного посуду, що становить відповідно 80 і 20 %. Заслуговує на увагу і керамічний комплекс із житла № 5, що датується скляним конічним кубком кінця IV–початку V ст. Він включає 29 % ліпного і 71 % гончарного посуду. Як і в інших житлах частина ліпної і гончарної кераміки житла № 5 походить з печі-кам'янки.

У середньому, керамічні комплекси у напівземлянках Теремцівського поселення, за винятком двох (№ 3 і № 13), на характеристиці яких ми зупинимося окремо, становлять 52,7 % ліпного та 46,3 % гончарного посуду.

Напівземлянки № 3 і № 13 відрізняються як за внутрішнім обладнанням, так і за характером керамічного комплексу. У них немає опалювальних споруд та практично ліпного посуду, що становить не більше двох відсотків від усієї знайденої кераміки. Ліпна кераміка не знайдена також у семи господарських ямах.

Крім того, в п'яти інших господарських ямах ліпна кераміка становить лише два відсотки керамічного комплексу. Ці об'єкти виділяються й стратиграфічно. У трьох випадках вони перекриваються напівземлянками з печами-кам'янками. Так, яма "А" перекрита житлом № 1, яма "Б" – житлом № 6, причому в обох випадках на гумусному заповненні ям залягали завали каміння із зруйнованих печей, що підкреслює чіткість стратиграфічних спостережень. Напівземлянка № 13 в значній частині перекрита житлом № 10, напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, у комплексі якої поєднуються гончарна та ліпна кераміка (остання становить 25 %). Яму № 7, у свою чергу, частково перекривають житла № 4 і № 5 (див. рис. 2, 3).

Вертикальна стратиграфія та особливості керамічних комплексів розглянутих вище об'єктів дозволяють віднести їх до окремого, нижнього, ранішого горизонту. До цього горизонту відноситься і напівземлянка № 29, відкрита в траншеї № 2 на північній околиці поселення, у комплексі якої не більше 11 % ліпного посуду; господарські споруди № 1 і № 2 та деякі господарські ями. Встановлення часу цього горизонту ускладнює брак добре датованих речей. На підставі кераміки, пізніх варіантів підв'язних фібул, фрагментів амфор, бронзового пінцета, прикрашеного фасетками, всю групу об'єктів нижнього горизонту можна віднести до IV ст.

Верхній, пізніший горизонт складають усі інші напівземлянки з печами-кам'янками та приналежні до них господарські ями, що датуються кінцем IV–першою половиною V ст., а деякі доживають до VI ст.

Важливою особливістю жител верхнього горизонту, мабуть хронологічною, є наявність печей-кам'янок у кожному з них. Зв'язує об'єкти двох горизонтів, що відображають три хронологічні періоди на Теремцівському поселенні, напівземлянка № 17 (див. рис. 2). Це невелика квадратна будівля зрубної конструкції, яка нічим не відрізняється від жител верхнього горизонту та напівземлянок, характерних для празько-корчацької культури V–VII ст. на Дністрі. Брак будь-яких слідів печі або вогнища пов'язує її з житлами першого горизонту. Керамічний комплекс напівземлянки № 17 становить 64 % гончарного і 36 % ліпного посуду, що повністю відповідає характеристиці пам'яток черняхівської культури на Верхньому і Середньому Дністрі.

Кераміка з об'єктів верхнього горизонту досить своєрідна. На відміну від керамічних комплексів, добре відомих із слов'янських поселень VI–VII ст., вона, крім ліпного посуду, має і гончарний. Практично у всіх відкритих об'єктах у різному співвідношенні виступає ліпний і гончарний посуд. При цьому гончарний посуд, як і на інших пам'ятках черняхівської культури Подністер'я, досить різноманітний (горщики, миски, вази, глечики, піфоси).

Загалом, за набором форм та складом керамічної маси, ліпна кераміка, зібрана на поселенні у Теремцях, з одного боку, ще зберігає традиції керамічного виробництва та етнографічні риси черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я, з другого боку, вона наближається до посуду, характерного для ранньосередньовічних слов'янських пам'яток празько-корчацької культури, або поповнюється новими притаманними їм формами (сковорідки). Окремі ліпні керамічні комплекси із жител №№ 7, 9–11, 24 і ями № 31 при наявності у них, порівняно значної кількості фрагментів гончарного посуду, характеризуються рисами, типовими для слов'янських пам'яток

раннього середньовіччя. Ліпний посуд представлений горщиками, що складають основну частину ліпної кераміки, а також мисками кухликами, сковорідками.

Порівняно значна кількість виявлених на поселенні ліпних горщиків дозволяє розділити їх на низку типів.

До першого типу (підтип "а") відносяться горщики з ледь розхиленими вінцями, високо, майже під шийку, поставленими крутими плечиками, звуженим до низу корпусом (з плоским дном). Переважно – це відкриті посудини, діаметр вінець яких дорівнює найбільшій випуклості корпусу або дещо менший (рис. 7, 9). Вони знайдені у декількох житлах (№ 9 і № 10) та на вогнищі № 2 за межами споруд. Аналогічні горщики відомі на Верхньому і Середньому Дністрі у незначній кількості як на поселеннях черняхівської культури (Бовшів-II) [2. Табл. 11, 13], так і на поселеннях празько-корчацької культури (Рашків-II–III) [3. Табл. XV, 10, 14], у Кодині на річці Прут та ін. До цього типу (підтип "б") можна віднести, ще три близькі за формою горщики із Теремців (житло № 16) з прямим вінчиком, прикрашеним нарізами та виразно підкресленою виділеною шийкою (житло № 12; див. рис. 6, 7).

Як окремих підтипів I типу представляють горщики з високо поставленими крутими, але менш підкресленими плечиками і низьким ледь розхиленим вінчиком із житла № 7 та ін. Діаметр вінчиків менший від найбільшої випуклості посудин (рис. 8, 1, 2).

Найширше виступають горщики другого типу, знайдені майже в кожному житлі та багатьох господарських ямах. За розмірами і призначенням вони диференціюються на дві групи. Найбільшу кількість складають кухонні посудини середніх розмірів і дещо менші від них, які використовувалися для приготування їжі. Зустрічаються і більші від середніх посудини, які використовувались для збереження крупи або інших сипких припасів.

Горщики мають злегка розхилені вінця із заокругленим краєм, в одиничних випадках прикрашеними нарізами. Плечики випуклі менш круті, ніж в горщиках першого типу, але поставлені у верхній частині посудини. Діаметр по вінцях дещо менший від діаметра найбільшої опуклості горщика. Корпус плавно донизу звужений, дно плоске і завжди з меншим діаметром, ніж діаметр по вінцях.

Горщики цього типу можна поділити на два підтипи, виходячи з постановки плечиків, які бувають заокруглені або пологі (див. рис. 7, 6). Серед горщиків другого типу виділяються посудини із різко розхиленим високим вінчиком, відомі із багатьох поселень черняхівської культури (див. рис. 8, 4, 5).

До третього типу відносяться високі, вузькі горщики, що мають форму близьку до банковидної, вінчики виразно розхилені, із заокругленим краєм, в окремих екземплярах з насічками, а в одному випадку з пальцевими вдавленнями. Діаметр горла дещо менший від найбільш розширеної частини посудини, яка припадає на її верхню половину (див. рис. 8, 6). Цей тип горщиків в одиничних випадках з'являється у наприкінці другої чверті I тисячоліття н. е., зокрема на поселеннях, які доживають до середини V ст. Аналогічні горщики відомі на поселеннях празько-корчацької культури Подністер'я і Попруття, зокрема в Кодині [21. Табл. 3, 1–3] і Рашкові-III [3. Табл. LX, 2], в одиничних екземплярах вони виявлені і на поселеннях райковецької культури – Рашків-I [7. Рис. 6, 7].

Окремий четвертий тип складають ліпні горщики з широким горлом і прямими або ледь розхиленими вінцями та слабо вираженими плечиками (збереглося декілька екземплярів, що дозволяють визначити їх форму). Корпус плавно звужується до низу, дно – плоске (рис. 9, 2, 3). Дві такі посудини виявлені у закритому комплексі згорілого житла № 21, а також у житлі № 26 і на вогнищі № 2, відкритому за межами жител. Широкогорлі горщики значних розмірів вкопані у долівку житла біля печі-кам'янки розчищені нами на черняхівському поселенні в с. Черепин на Львівщині [2. Табл. XLVI, 1, 14]. Житло № 8, у якому вони знайдені, датується залізною фібулою кінцем IV–першою половиною V ст. н. е. Вони використовувались для збереження сипких продуктів. Широкогорлі ліпні горщики середніх розмірів відомі із багатьох інших черняхівських поселень на Верхньому і Середньому Дністрі. Зокрема, вони знайдені на трьох поселеннях (Бовшів-II, Дем'янів, Куропатники), досліджених нашими експедиціями у 1962–1992 рр. на р. Гнила Липа [6]. Цей тип горщиків продовжує побутувати і на слов'янських ранньосередньовічних поселеннях [3. Рис. 5; 7. Рис. 67, 1; 72, 7; 74, 12].

Окремий тип складають високі горщики, виявлені у декількох житлах Теремцівського поселення. Вони мають злегка розхилений вінця виразну шийку високо поставлені плечики і звужений корпус (див. рис. 9, 1). Близькі за формою горщики в одиничних екземплярах з'являються на Поліссі уже в перших століттях н. е. Такий же горщик виявлений нами у житлі № 1 на поселенні черняхівської культури III–IV ст. н. е. у с. Куропатники на р. Гнила Липа разом з кістяним багатоскладовим гребенем і уламком ручки амфори акерманського типу.

Аналогічні одиничні посудини виявлені нами у двох житлах (№ 52 і № 53) на поселенні празько-корчацької культури Рашків-III. Варто звернути увагу на те, що в обох цих житлах виявлено фрагменти гончарних сіроглиняних посудин, типових для пам'яток черняхівської культури. Вони в поєднанні із ранніми формами ліпного посуду датують або житла V ст. н. е. [3. Рис. 6, 12].

У двох житлах (№ 24 і № 26) знайдені одиничні горщики, які за профілюванням верхньої частини посудини не відрізняються від горщиків другого типу, охарактеризованого вище, але їхня нижня частина помітно розширена, а відповідно і дно, яке за діаметром мало поступається перед діаметром горловини. Такі посудини знайдені нами в раніших комплексах на верхньодністрянському черняхівському поселенні Бовшів-II у заплаві р. Гнила Липа. Одиничні посудини з помітно розширеною нижньою частиною і широким дном відомі і на поселеннях Подністер'я, що відносяться до празько-корчацької культури. Зокрема, такий горщик знайдений нами на поселенні Рашків-II [3. Рис. 6, 6, 7].

Більше десятка горщиків представляють одиничні форми. Один із них (яма № 7) має нахилений досередини вінця і ребристий перелом боковин. На нижню частину посудини нанесено врізне штрихування, характерне для аналогічної форми горщиків пшеворської культури. У цій же ямі, а також у житлі № 17 знайдені невеликі горщики з ребристим переломом плечиків, поставлених у верхній частині посудини. Вони мають розширену нижню частину, а відповідно і денця.

На окрему згадку заслуговує порівняно значна група горщиків, які хоч і в одиничних екземплярах, виявлені у багатьох житлах, господарських ямах на поселенні у

Теремцях. За формою, постановкою і конфігурацією вінець, профілюванням боковин, нерідко і за складом керамічної маси, ці посудини наслідують відповідні форми гончарного посуду (див. рис. 6, 2). Для Верхнього і Середнього Подністер'я та Попруття, де керамічні комплекси черняхівської культури складаються з ліпного і гончарного посуду, це типова картина. Крім горщиків, серед них трапляються окремі піфосоподібні посудини з широкими горизонтальними вінцями, що наслідують гончарні піфоси. У напівземлянці № 28 знайдено верхню частину ліпного глечика, який за складом тіста та профілюванням горловини відтворює форму типових гончарних черняхівських глечиків. Верхню частину такого ж гончарного глека знайдено в житлі № 25 на поселенні у Теремцях. На нашу думку, ліпні горщики із житла № 6 є незаперечними копіями гончарних горщиків із цього ж житла. Узагальнюючи, можна, навіть слід звернути увагу, на той безперечний факт, що виділені нами ліпні горщики за конфігурацією близькі гончарним, і мають відповідники у керамічних комплексах тих самих або сусідніх жител і господарських споруд поселення у Теремцях. Хочу пригадати, що на протилежному правому березі Дністра навпроти Теремцівського поселення у III–IV ст. існувала провінційно-римська факторія з добре організованим виробництвом глиняного гончарного посуду і скляних виробів [25. С. 67–80]. Очевидно, продукція саме цих майстрів становила основну частину кераміки та скляних кубків на поселенні у Теремцях і була, з одного боку, об'єктом наслідування, а з другого, самі майстри пристосовували форми своїх виробів до форм місцевого ліпного посуду.

У житлі № 9 знайдено фрагменти верхньої частини оригінального ліпного горщика, що має різко розхилені профільовані вінця та видовжений корпус (див. рис. 7, 10). Близькі за формою горщики відомі на території Білоруського Полісся ще з періоду пізньозарубинецької культури.

Окремі форми у групі ліпного посуду становлять кухлики на піддоні, миски та сковорідки. Повністю збережений конічний кухлик на піддоні знайдений у господарській ямі № 7. Його діаметр по вінцях – 14 см. Уламки вінець таких же ліпних конічних кухликів знайдені у житлах № 1 та № 4. Конічні кухлики у Верхньому та Середньому Подністер'ї відомі майже з кожного більш-менш широко розкопаного поселення черняхівської культури. По декілька екземплярів знайдено в опублікованих нами керамічних комплексах на декількох поселеннях на р. Гнила Липа. Вони виступають на черняхівських пам'ятках зі заглибленими житлами у Подніпер'ї та на поселеннях типу Боромлі Дніпровського Лівобережжя, але в дещо меншій кількості. Одиначні конічні кухлики у Верхньому Подністер'ї відомі з пам'яток перших століть н. е. липицької культури. На півдні, у Подніпер'ї, вони притаманні сарматським пам'яткам, а на півночі зустрічаються на пам'ятках зарубинецької культури.

Невеликі ліпні кухлики з дещо розхиленими вінцями, виразною шийкою та випуклими високо поставленими плечиками виявлені у чотирьох житлах (№№ 16, 18, 21, 22) у Теремцях (див. рис. 9, 6) В тісті є дрібні домішки шамоту, поверхня заглажена, темно-сірого кольору. На території Верхнього і Середнього Подністер'я вони не мають прототипів на раніших пам'ятках, але в одиначних випадках зустрічаються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові-III [6. Рис. 6, 5].

У керамічних комплексах жител № 7 і № 12 та господарській ямі № 21 виявлені глибокі, розкриті ліпні миски (див. рис. 6, 1; 8, 10). Вони мають злегка розхилені високі вінця, виразні з переломом плечики, різко звужені до низу боковини та, очевидно, плоске денце, можливо на піддоні. Тобто за формою вони наслідують гончарні миски, що у багатьох житлах та господарських ямах на поселенні у Теремцях становлять значну частину виявленого гончарного посуду з пролощеною поверхнею. Такі гончарні миски відомі на багатьох інших поселеннях черняхівської культури. В одиничних екземплярах глибокі ліпні миски трапляються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові-III [3. Табл. LIV, 8]. Одна з мисок знайдена у житлі № 52 разом із денцем від сіроглиняного горщика, типового для пам'яток черняхівської культури.

У п'яти житлах (№№ 7, 9–11, 24) та одній господарській ямі (№ 31) на поселенні у Теремцях знайдені сковорідки. Вони мають низькі майже прямі бортики, у двох випадках (житла № 7 і № 11) з нарізами по краю вінця та товсті плоскі денця. Діаметр по вінцях 11–26 см (див. рис. 7, 11–16; 8, 14–15).

Другу групу посуду на поселенні в Теремцях складають фрагменти гончарної сіроглиняної кераміки, типової для черняхівської культури. Вони у різній кількості знайдені в усіх відкритих житлових об'єктах та господарських ямах (див. рис. 6–9) незалежно від часу існування.

Як відомо, гончарний сіроглиняний посуд широко використовувався мешканцями черняхівських поселень, хоч і в різній кількості, а також якості щодо розмаїття форм та орнаментативності. Поселення в Теремцях, зокрема, об'єкти нижнього горизонту, характеризуються наявністю, порівняно значної кількості гончарної кераміки, яка за кількістю часто переважає над знахідками ліпного посуду. В керамічних комплексах жител і господарських ям верхнього горизонту, що заходять у V ст. і декількох пізніших, кількість гончарного посуду зменшується. Одночасно змінюється кількісне співвідношення груп ліпної і гончарної кераміки на користь ліпної.

На відкритій площі (2520 м²) на поселенні біля с. Теремці слідів гончарного виробництва або гончарних печей не виявлено. Гончарна кераміка, очевидно, надходила із сусіднього поселення провінційно-римської факторії, розташованої біля с. Комарів, про що говорилося вище. Разом з тим, виникає низка запитань, пов'язаних з хронологічним співвідношенням обох поселень: Комарова, яке датується III–IV ст. н. е. і Теремців, що виникає скоріш за все лише у IV ст. і продовжує існувати у V ст. та ранньому середньовіччі. П'ять виявлених жител на поселенні у Теремцях, де знайдено сковорідки, не типові для пам'яток римського часу Подністер'я. Вони за характером ліпної кераміки не можуть датуватися раніше VI ст., хоча в кожному із них виявлені в більшій, чи меншій кількості фрагменти гончарного сіроглиняного посуду.

У пошуках причин ми допускаємо два альтернативні розв'язки питання наявності ліпного і гончарного посуду у тих житлах та господарських ямах, що доживають до раннього середньовіччя.

У деяких із них можна визнати механічне змішування ліпного і гончарного посуду шляхом потрапляння у їхнє заповнення фрагментів гончарної кераміки із культурного шару раніших об'єктів римського часу. Це, у першу чергу, відноситься до житла-напівземлянки № 10, у якому група гончарної кераміки (39 фрагментів) складає 58 %.

Воно у значній частині перекривало ранішу черняхівську напівземлянку № 13 (див. рис. 2), насичену великою кількістю гончарного посуду (98 %). Щодо жител № 9 та № 11, а також ями № 31, де гончарний посуд налічує відповідно 34 %, 40 %, 50 %, можливо, і до житла № 17 (група гончарної кераміки – 25 %) та інших, які також доживають до раннього середньовіччя, то наявність у них поряд з ліпною керамікою, гончарної можна трактувати як їх співіснування на Середньому Дністрі до цього часу. Аналогічну картину ми спостерігаємо на ранньосередньовічному слов'янському поселенні у Рашкові на Дністрі і на багатьох слов'янських поселеннях раннього середньовіччя у Румунії. В цьому відношенні заслуговує на увагу поселення празько-корчацької культури у с. Глибока на Буковині. Тут, як і на поселенні у Теремцях, в усіх відкритих житлах поруч з ліпною керамікою, виявлені уламки гончарного сіроглиняного посуду (від 2 % до 17 %). На цьому поселенні відкрита гончарна майстерня – двоюрисний гончарний горн, який челюстями виходив до напівземлянково житла № 12“а” з піччю-кам'янкою. На думку автора розкопок Л. В. Вакуленко та Б. О. Тимошука “...зв'язок горна із слов'янською напівземлянкою не викликає будь-якого сумніву” [9; 26. С. 12–13]. Як і в декількох напівземлянках на поселенні у Теремцях, житлі № 12, крім горщиків, виявлено і сковорідку.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарний посуд із поселення в Теремцях можна розділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи відносяться посуд, виготовлений з відмудленої добре вимішаної глини з гладкою переважно пролощеною поверхнею. Другу підгрупу представляє посуд зі значними домішками піску в глині, слюди або кварцу. Його поверхня шершава, інколи прикрашена вглибленим орнаментом.

Відмінна структура і техніка підготовки керамічної маси (глини), а також деякі відмінні форми посуду, порівняно з першою підгрупою, визначаються його функціональним призначенням. Кераміка першої підгрупи являє собою високоякісний столовий посуд, часто прикрашений вишуканим пролощеним орнаментом. Основні форми: миски, горщики, глечики, кубки, а також окремі вази. Друга підгрупа представлена кухонними горщиками для приготування їжі та піфосоподібними посудинами для зберігання сипких продуктів.

Найчисельнішими серед гончарного посуду першої підгрупи є миски, столове призначення яких визначає їхнє масове використання на усіх черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністер'я. На поселенні у Теремцях вони знайдені у більшості жител та багатьох господарських ямах, зокрема, у напівземлянкових господарських спорудах (№ 1 і № 2), що служили коморами (рис. 10, б, 7).

До першого типу належать миски з легкорозхиленими вінцями і плавним переходом у похилі плечики, поставлені приблизно посередині висоти посудини.

Миски переважно закриті, тобто діаметр вінця менший від діаметра найбільшої випуклості плечиків. Край вінця овальні, в окремих випадках дещо потовщені. У наших мисках денця не збереглися. Але аналогічні миски з інших поселень Середнього Подністер'я мають денця на кільцевому плоскому піддоні. Одна з мисок першого типу із житла № 1 у верхній частині плечиків прикрашена пролощеним сітчастим орнаментом.

Миски другого типу також мають дещо розхилені або прямі вінця, нерідко прикрашені пружком та ребристий перелом при переході вінець у плечики. Діаметр по вінцях або дещо менший від діаметра по лінії перелому, або дещо більший. Дві миски із господарсько споруди № 1 (комори) орнаментовані. Одна з них прикрашена по шийці пружком, інша опоясана пролощеним поясом замкнутим зверху пружком, а знизу продавленою лінією. Між ними нанесені подовгасті овали (див.рис. 10, 6).

Третій тип представлений лійчастими відкритими мисками. Вони мають розхилені назвні вінця з потовщеним краєм, виразну шийку, плечики з ребристим переломом, лійчасто звужені до низу бочки і дно на кільцевому піддоні. Діаметр по вінцях виразно перевищує діаметр по лінії плечиків.

Описані типи мисок можна вважати характерними для поселень на Верхньому і Середньому Дністрі. Миски другого типу та лінійчасті миски за кількістю переважали на придністровських черняхівських поселеннях, зокрема на поселенні Бовшів-II [6. Табл. 2, 12; 3, 2; 4, 6]. На цьому поселенні мисок більше, ніж у Теремцях.

Окремий тип складають глибокі миски-вази. Їх характерною рисою є наявність на усіх знайдених екземплярах широких горизонтальних “Г”, або “Т”-подібних вінець, інколи орнаментованих пролощеним орнаментом. В усіх екземплярах, виявлених в Теремцях вінця на переході у плечики, підкреслені одним або двома пружками, між якими є пролощена зигзагоподібна лінія (див. рис. 8, 17). Плечики або плавно переходять у бочки, або відділяються ребристим переломом. Денця плоскі на кільцевому піддоні.

Глибокі миски-вази хоч і не у великій кількості, але зустрічаються на переважній більшості черняхівських поселень Середнього і Верхнього Дністра. Окремі з них виділяються наявністю трьох широких ручок [6. Рис. 41, 8].

На Середньому і Верхньому Подністер’ї гончарні миски, як столовий посуд, нерідко оздоблений пролощеним орнаментом або пружками, у масовому вжитку з’являються лише у III ст. н. е., тобто у період черняхівської культури. Як одиничні знахідки миски виявлені на окремих поселеннях ранішої липицької культури Верхнього Подністер’я. Але лише на тих (Незвисько, Ремезівці), які доживають до початку III ст. На липицьких поселеннях I–II ст. гончарних мисок не знайдено. Опубліковані у свій час миски із Новосілки Костюкової і Голіградів, що віднесені помилково до липицької культури, насправді, як і самі поселення, відносяться до черняхівського періоду. Проте миски близькі за формою нашим гончарним, на території Західної і Центральної Європи, відомі на кельтських пам’ятках, а в Україні – в грецьких містах Північного Причорномор’я відомі із рубежу ер, а навіть ранішого часу [34. Tabl. XCVI, 13; 37. Tabl. 1. S. 12a, 12b].

Іншою формою гончарного посуду першої підгрупи, виготовленого із спеціально відмуленої глини були горщики. Кількісно у Теремцях, як на усіх інших черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністер’я, їх менше, ніж мисок. У більшості жителі і господарських ям цієї категорії знахідок не було зовсім. Ця форма посуду була менш придатною для столу, ніж миски, а для кухонних та інших потреб використовувались в основному ліпні горщики, а також гончарні грубшої роботи, які на нашому поселенні є основними найчисельнішими категоріями знахідок.

На основі знайдених фрагментів у заповненні декількох жител та господарських ям, зокрема, фрагментів із господарської споруди № 1, з яких вдалося склеїти цілу посудину, встановлено загальний вигляд цієї категорії посуду. Усі виявлені на поселенні у с. Теремцях, склеєні або реконструйовані на рисунку, горщики, переважно їхні верхні частини схожі і відносяться до одного типу. Це опуклобокі горщики з більш або менш відхиленими назовні злегка потовщеними вінцями із заокругленими або горизонтальними краями. Вони мають пологі плечики, що приблизно посередині висоти посудини, або дещо вище, сягають найбільшої випуклості і поступово переходять у звужені боковини. Останні закінчуються плоским денцем, часто на плоскому або кільцевому піддоні. Горщики по плечиках опоясані одним або двома пружками. В одному випадку верхня частина горщика із житла № 5 між пружками прикрашена зигзагоподібною пролощеною лінією.

Реконструйований на рисунку горщик із господарської споруди № 1 повністю відповідає описаному типу. Його висота – 14 см, діаметр вінця – 12 см, найбільша випуклість – 14 см, діаметр денця – 6,5 см (див. рис. 10, 4).

Аналогії до горщиків знаходимо на синхронних пам'ятках всього ареалу черняхівської культури. Вони відомі на пам'ятках культури карпатських курганів. Подібні за формою і технікою виготовлення горщики відомі і на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. на території Словаччини, зокрема, пряхівської культури [38. S. 233–300]. Вихідні форми горщиків можна простежити у Середньому і Верхньому Подністер'ї на пам'ятках липицької культури [2. С. 88].

Окрему категорію знахідок гончарної кераміки, виготовленої з відмуленої глини становлять глечики. Складено верхні частини більше десяти посудин, знайдених як у житлах, так і господарських спорудах (див. рис. 10, 2, 3). Їх можна розділити на два типи: з ручкою, що виходить з верхньої частини шийки посудини до плечиків, та без ручки. Перший тип кількісно значно переважає. Ці глечики мають переважно високу округлу шийку, інколи дещо розширену до верху. Шийка плавно переходить у помірно випуклі плечики, в деяких екземплярах виділені пружками. Пружками або уступцями в ряді посудин виділена і шийка. В переважній кількості глечиків плечики плавно переходять у до низу звужені боковини, що закінчуються денцем, переважно на кільцевому піддоні. Лише глечик із господарської ями № 33 виділяється ребристим переломом на переході плечиків у боки. Декілька глечиків із жител №№ 20, 25 і 29 або не мають ручок, або вони були прикріплені до бочків нижньої частини посудини, тому по її верхній збереженій частині цього не можна встановити. Їхня шийка як і в глечиків з ручкою, досить висока, у верхній частині дещо розширена, інколи опоясана пружками. Глечик із житла № 29 у верхній частині під краєм вінчика прикрашений пружком, над яким пролощено зигзагоподібну лінію (див. рис. 7, 1). Закінчуючи опис глечиків варто підкреслити, що їхня одноманітність на поселенні в Теремцях, порівняно з іншими черняхівськими поселеннями Середнього і Верхнього Подністер'я, вказує радше за все, на одне джерело походження, яким був сусідній гончарний центр біля с. Комарів на правому березі Дністра.

На окрему увагу заслуговують два імпортовані жовтоглиняні глеки, знайдені у фрагментарному вигляді в житлах № 1 та № 6 (див. рис. 6, 30). Серед гончарного посуду

першої підгрупи можна згадати ще два невеликі кубки, знайдені у фрагментарному вигляді в житлі № 4 і житлі № 16. Останній має злегка розхилені вінця з потовщеним заокругленим краєм та опуклі плечики, що плавно переходять у боковини. Денце на плоскому піддоні.

Друга підгрупа гончарного посуду характеризується наявністю значних домішок піску, кварцу і слюди в керамічній масі та шершавою поверхнею. Кількісно вона дещо переважає над посудом першої підгрупи, але поступається їй за різноманітністю форм, якістю обробки зовнішньої поверхні, способом орнаментациї, багатством. Все це пояснюється функціональним призначенням цієї групи посуду. Він поруч із ліпним використовувався для кухонних потреб або як тара для зберігання зерна, чи отриманих з нього сипких продуктів (див. рис. 7, 27, 29).

Як і в групі ліпного посуду тут кількісно перше місце займають горщики; є декілька фрагментів товстостінних піфосоподібних посудин, одна миска та декілька конічних кухликів. Горщики можна розділити на два типи. До першого типу відносяться посудини з високо поставленими крутими плечиками, що плавно переходять у боковини. Вони мають розхилені назовні, в окремих випадках прямі, потовщені вінця із заокругленим краєм, в декількох випадках – з підтрикутним манжетоподібним, більш або менш виразну шийку, боки до низу звужені, дно плоске нерідко на піддоні. Посудини часто прикрашені по плечиках прямими горизонтальними лініями, нанесеними однією, двома або кількома полосками.

До другого типу відносяться горщики з пологими плечиками. Вони відрізняються від горщиків першого типу тим, що їхня найбільша випуклість припадає не на верхню частину посудини, а приблизно на її середину або дещо вище. Вінця розхилені назовні з потовщеним заокругленим краєм, в окремих випадках косо зрізаним, підтрикутноманжетоподібним, а навіть профільованим з виїмкою із внутрішнього боку. Як і горщики першого типу, вони орнаментовані смугами горизонтальних вглиблених ліній. В одному випадку плечики від шийки відділені пружком, а нижче прикрашені вглибленими лініями.

Гончарні горщики кухонного призначення зі значними домішками грубозернистого піску в тісті та шершавою поверхнею були поширені на значній території Південно-Східної і Центральної Європи, особливо у межах ареалу черняхівської культури. Вони зустрічаються у могильних та поселенських комплексах культури карпатських курганів [10. С. 124. Табл. 14, 71; 24. Табл. VI, 12, 14, IX, 6], а також на території Польщі на пізньо пшеворських пам'ятках [2. С. 91]. Їхні прототиби можна знайти у Подунав'ї в межах римських провінцій [2. С. 91].

Піфосоподібні посудини на поселенні в Теремцях – одиничні. Фрагменти вінець, знайдені у житлах № 6 та № 13 дозволяють вважати їх аналогічними до піфосів уже відомих з інших поселень Подністер'я. Вони мають горизонтально сформовані вінця, в одному випадку прикрашені хвилястим орнаментом і високо поставлені опуклі плечики також орнаментовані багаторядною хвилею. Варто зазначити, що цей орнаментальний мотив у Подністер'ї з'являється не раніше III ст. н. е. з римських провінцій одночасно з привнесенням технології виробництва високоякісного гончарного посуду. Після занепаду черняхівської культури цей орнамент майже втрачається разом з гончарним

посудом провінційно-римського виробництва. Із поселень V–VII ст. відомі лише окремі ліпні посудини, прикрашені багаторядною хвилею. Цей технічний засіб орнаментациї відновлюється у Подністер'ї у VII–IX ст. з появою на слов'янських пам'ятках обточеного посуду на гончарному слаботораційному (ручному) колі.

У житлі № 17 на поселенні в Теремцях виялена одна миска, що за складом керамічної маси відноситься до другої підгрупи гончарного посуду. Вона має прямі вінця із заокругленим краєм та відділені пружком від них плечики. Останні колінчастим вигином переходять у звужені до низу бочки. Аналогічні або близькі за формою гончарні миски зі значними домішками піску і шершавою поверхнею зрідка зустрічаються на більшості черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я та верхів'їв Західного Бугу. Вони виявлені в одиничних екземплярах на поселеннях у с. Черепині, Бовшеві, Ріпневі-II [2. С. 93].

У заповненні чотирьох жител (№№ 1, 9, 11, 20) та напівземлянкової господарської споруди № 2 знайдені фрагменти конічних кухликів, що за складом керамічної маси відносяться до другої підгрупи гончарного посуду. Найкраще зберігся конічний кухлик із житла № 20. Він має невіділені вінця з косо сформованим краєм, звужені до низу бочки та плоске денце. Його висота – 9,0 см, діаметр по вінцях – 16,5 см, діаметр денця – 7,5 см. Як і миски, гончарні конічні кухлики відомі із черняхівських поселень Дем'янів-II, Бовшів-II і Ріпнів [2. С. 93]. На багатьох інших поселеннях Верхнього і Середнього Подністер'я їх не виявлено.

Як зазначено вище, у цьому регіоні частіше на поселеннях черняхівської культури зустрічаються ліпні конічні кухлики, які, можливо, є прототипами гончарних. Вони в одиничних екземплярах відомі вже на липицьких пам'ятках I–II ст. н. е. Закінчуючи характеристику глиняного посуду місцевого виробництва зупинимося на питанні про походження його основних форм. Окремі типи ліпних горщиків своїм походженням пов'язані з пшеворською культурою [33. Tab. II, 6; VIII, 1; 35. Tab. V, 31; XXXI, 6; XIX, 19]. У раніший час (латен і рубіж нашої ери) форми аналогічні черняхівським горщикам, особливо першого типу, відомі на пам'ятках зарубинецької культури [14. С. 90. Рис. 4, 5, 6, 6, 6]. Інші форми ліпної кераміки, зокрема кухлики на піддоні, а також деякі елементи орнаменту успадковані від носіїв липицької культури та інших дако-гетських культур. Вплив останніх особливо відчутний на Нижньому Подністер'ї та Подунав'ї [13. С. 52–59; 19. Рис. 48, 2, 5; 54, 5, 9; 55, 8].

Певний вклад у розвиток ліпного посуду черняхівської культури внесло скіфо-сарматське населення. Це відноситься в першу чергу до пам'яток степової зони і, зокрема, Нижнього Подніпер'я та Подністер'я [20. С. 317–323; 22. С. 133–134; 23. С. 19].

Якщо в пошуках прототипів черняхівській ліпній кераміці ми зверталися в більшості до пшеворської і зарубинецької культур, то аналогії гончарній кераміці ведуть нас до римських провінцій Подунав'я та Причорномор'я.

Другу групу посуду становить гончарна кераміка. На території Верхнього Подністер'я гончарний посуд з'являється в готовому досконалому вигляді уже в пізньолатенський період. На поселенні Бовшів-I Галицького р-ну, Івано-Франківської обл. Л. І. Крушельницька виявила напівземлянкове житло останніх сторіч до н. е., де, поруч

із ліпним посудом, були і сіроглиняні посудини, виготовлені на досконалому гончарному крузі [16. С. 24–25]. Окремі з них мають графітовану поверхню, що є характерною ознакою кельтійської кераміки. У перших століттях н. е. гончарним посудом на Верхньому Дністрі користуються племена липицької культури. На липицьких пам'ятках він складає хоч і меншу, але досить помітну частину керамічних комплексів.

Наймасовіше поширення гончарного посуду на території Західної Волині і Верхнього Подністер'я припадає на III–IV ст. н. е., тобто на період, коли на згаданій території ми знаємо поселення черняхівської культури. В цей час у регіоні Південно-Східної Європи, зокрема України, з'являються гончарні горни. Останні виявлені і на території черняхівської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Так у Неслухові відкрито дві гончарні печі, у Ріпневі і Сокільниках – по одній. На суміжній території Південно-Східної Польщі, у Новій Гуті під Краковом відкрито гончарний центр, який має більше сотні гончарних печей [32. С. 101–154; 39. С. 146–173]. Значний гончарний центр відкритий у Тропішові [20. С. 168]. На території України і Молдови у межах черняхівської культури гончарні горни виявлено більш, ніж у сорока пунктах. Все це дозволяє вважати, що гончарний посуд черняхівської культури виготовлявся на місці. Але наявність гончарних горнів як в межах черняхівської культури на території, України, Молдови і Румунії, так і в межах пшеворської культури на території Південно-Західної і Північної Польщі та інших синхронних культур на території Південно-Східної і Центральної Європи, поширених за межами римських провінцій [2. С. 94–98; 24. С. 108–109], не відповідає на питання, хто виготовляв цей гончарний посуд, такий єдиний за технологією, більшістю форм і орнаментальних мотивів. Чи це були місцеві майстри, чи гончарі – вихідці із римських провінцій. Відповідаючи на це запитання, слід врахувати ряд обставин. І переважну єдність конструкції гончарних печей на всій території Південно-Східної і Центральної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е., і їхню повну аналогічність з гончарними причорноморських та придунайських міст римського часу, єдину технологію виробництва, а навіть, тотожність більшості форм, що разом отримали назву провінційно-римського стилю. Важливим є той факт, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється уже в готовому, досконалому вигляді з гончарних центрів римських провінцій. Це відзначено багатьма дослідниками, які займалися вивченням пам'яток пізньоримського часу у різних районах згаданої території. Все це дозволяє вважати, що техніка гончарного виробництва на нашу територію принесена ззовні. Лише гончарі з глибокими традиціями і високими професійними навиками могли виготовляти такий досконалий і завершений посуд, який за своїми технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами сучасних майстрів гончарної справи. Дослідник ранньослов'янських старожитностей П. М. Третьяков вважав, що сіра кераміка характерна для полів поховань черняхівського типу, як і фібули та деякі інші речі, являють собою один із варіантів периферійно-римської культури [27; 28. С. 324–325]. Такої ж думки дотримуються польські дослідники, зокрема, Ю. Веловецькі і Ю. Кмеціньські щодо гончарного посуду, виготовленого у гончарних центрах, відкритих на території Польщі [36. С. 244–245; 41. С. 119–120].

Проте, існують й інші погляди. Так частина німецьких дослідників, а за ними і деякі польські археологи (В. Антонович) пов'язують поширення гончарної техніки з

готськими впливами [30. S. 23; 31. S. 158–159]. Широке вивчення вельбарських пам'яток показало, що германські племена готів мали свою специфічну культуру. Вони користувалися ліпним посудом і, лише просуваючись у Північне Причорномор'я через територію України, поступово приєднувались до провінційно-римської культури та збільшували вживання в побуті гончарного посуду. Отже, вони як і інші племена, в тому числі і слов'яни, що жили на римській периферії, були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. У радянській археологічній літературі свого часу був поширений погляд, згідно якого вся гончарна кераміка черняхівської культури виготовлялась місцевим слов'янським населенням, якому належать пам'ятки цієї культури [8. С. 119, 121; 17. С. 71–72; 18. С. 334]. Зараз ця точка зору також утратила своїх прихильників. Важко припустити, що населення, яке мало таких кваліфікованих гончарів і таке високоорганізоване гончарство, яке спостерігається за матеріалами черняхівської культури, потім повернулося до користування ліпним посудом, як це виходить із вивчення слов'янських пам'яток V–VII ст. н. е. на всій території їхнього поширення. Треба мати на увазі, що на території слов'ян на рубежі V–VIII ст. н. е. з'являється посуд, виготовлений на примітивному ручному крузі, що вказує на початок зародження гончарської справи і явно не узгоджується з постановкою питання про існування місцевого гончарства в першій половині I тисячоліття н. е., яким займалися місцеві слов'янські гончарі.

Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури і слов'янських пам'яток VI–VII ст. дозволяє вважати, що корінне слов'янське населення, що на території Верхнього і Середнього Подністер'я входило до складу черняхівської культури не дивлячись на події, пов'язані з навалою гунів, не покинуло своїх земель. Все це приводить до логічного висновку, що цю територію покинули гончарі, які забезпечували його у першій половині I тисячоліття н. е. гончарним посудом. При цьому слід підкреслити, що це явище характерне не тільки для черняхівської культури, але й для багатьох інших культур Південно-Східної і Центральної Європи в середині I тисячоліття н. е. Отже, гончарі не належали до місцевих племен, які заселяли північно-східну римську периферію. Вони, як представники певної професії, жили у першій половині I тисячоліття н. е. у цих районах лише до того часу, доки існували сприятливі умови для розвитку гончарства і збуту своєї продукції. Коли ситуація змінилася, вони покинули цю територію. На питання, хто були ці гончарі, відповідає аналіз гончарних керамічних виробів черняхівської культури, прототипи яким, як і гончарним горнам, знаходимо на території римських провінцій. На основі співставлення цих фактів можна вважати, що гончарство у другій чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної і Центральної Європи знаходилось у руках провінційно-римських гончарів. На користь цьому припущенню говорить і те, що час його занепаду співпадає з часом занепаду Римської імперії і втратою багатьох сфер впливу та варваризації придунайських областей, що були плацдармом поширення провінційно-римської культури на північ.

На пам'ятках слов'ян у VI–VII ст. н. е. на Подністер'ї і Волині повсюдно виступає ліпний посуд. Лише на найраніших із них, які виникають у V ст. н. е. (Зелений Гай, Устя, Катеринівка, Каветчина, Рашків-III та ін.) знайдені гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства. Однією з найбільш виразних пам'яток

середини I тисячоліття н. е., де поєднується ліпний і гончарний сіроглиняний посуд провінційно-римського стилю, є слов'янське поселення у Теремцях, що стало об'єктом нашого вивчення. Крім посуду, керамічні знахідки місцевого виробництва представлені пряслицями біконічних, циліндричних і конічних форм, а також плоскими, інколи виготовленими з черепка гончарної посудни.

Нечисленну групу імпоротної провінційно-римської тарної кераміки представляють уламки амфор. Серед них – фрагменти боковин з густим рифленням та фрагменти ручок. Датовати їх важко, але мабуть, амфорна тара надходила на поселення не тільки в III–IV ст., а й в гунський час, що підтверджують два імпортні глеки, датовані кінцем IV–V ст., про які згадувалося вище.

Серед інших знахідок Теремцівського поселення на увагу заслуговує масивна трьохпальчата бронзова фібула, знайдена на долівці між стінкою напівземлянки та піччю у житлі № 14 (див. рис. 6, 20). Вона відноситься до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих. До нашої фібули досить важко підібрати точну аналогію. Досить близькою є позолочена фібула з поховання № 1 м. Веймар (Німеччина), що відноситься до південнорусько-дунайського типу й датується приблизно 400 р. н. е. та дещо пізніше. Нашу фібулу можна датувати першою половиною V ст. н. е. До IV ст. відносяться дві бронзові фібули – підв'язна та з плоским приймачем. III–початком V ст. датуються конічні скляні кубки. До цього часу відноситься і бронзовий пінцет.

Із знарядь праці, виготовлених із заліза, слід згадати сверло, ножі, шила, предмети озброєння представлені залізним наконечником дротика з втульчастою насадкою (рис. 11, 1, 2, 4, 9–12). Хоч датуючі знахідки (фібули, скляні кубки, амфорний матеріал) не виходять за межі IV–V ст., ці дати не визначають верхньої часової межі існування поселення в Теремцях (див. рис. 11, 5–8). Керамічні комплекси з декількох жител (№№ 7, 9–11, 24) та яма господарського призначення № 24, у складі яких були сковорідки є незаперечним доказом того, що поселення існувало і в VI ст. н. е. Таким чином, поселення біля с. Теремці варто вважати перехідною пам'яткою від слов'ян-венедів, що були складовою частиною багатоетнічної черняхівської культури до празько-корчацької культури склавів. Вони відкривають на території Дніпровського Правобережжя та Подністер'я ранньосередньовічний період.

Унікальність та наукове значення поселення IV–V ст. н. е. біля с. Теремці як перехідної пам'ятки від римського до ранньосередньовічного періоду, полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житловому будівництві, так і в керамічних комплексах та інших матеріалах характерних для черняхівської і її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

1. Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. – К., 1961.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
4. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.

5. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К., 2002.
6. Баран В. Д., Гопкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006.
7. Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ; Чернівці, 2004.
8. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
9. Вакуленко Л. В. Дослідження гончарної майстерні на Глибочькому поселенні // Слов'яноруські старожитності. – К., 1969. – С. 45–50.
10. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1977.
11. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тысячелетия н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
12. Винокур Й. С., Горішній П. А. Бакота – столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994.
13. Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 35–66.
14. Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 72–91.
15. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.–IV ст. н. е.). – К., 1992.
16. Крушельницькая Л. И. Новый кельтский памятник в Верхнем поднестровье // Тез. докл. I симпоз. по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинёв, 1964. – С. 24–25.
17. Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 56–77.
18. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957.
19. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.
20. Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975.
21. Русанова И. П., Тимоцук Б. А. Кодын – славянское поселение V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
22. Сьмонович Э. А. О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье // КСИИМК. – 1956. – Вып. 65. – С. 131–135.
23. Сьмонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра // КСИИМК. – 1957. – Вып. 68. – С. 14–19.
24. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1960.
25. Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 67–80.
26. Тимоцук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
27. Третьяков П. Н. Спорные вопросы этнического развития восточных славян // Тез. докл. на сессии отдел. ист. наук и пленуме Ин-та истории мат. культуры, посвящ. итогам археолог. исслед. – М.; Л., 1956. – С. 3–8.
28. Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен // Исследования по славянскому языкознанию. – М., 1961. – С. 306–334.
29. Циглик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. С. 104–110.
30. Antoniewicz W. Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich. – Warszawa, 1932.
31. Beninger E. Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Libeitzu. – Leipzig, 1930.
32. Gajewski L. Badania nad organizacją produkcji z okresu rzymskiego w Igołomi. // AP. – 1959. – Т. 3. – С. 101–154.
33. Hasegawa J. Chronologia i rozprzestrznienie ceramiki typu praskiego w Europie Środkowej. // Prace i Materiały. – 1975. – № 21.
34. Filip J. Keltové ve Střední Evropě. – Praha, 1956.
35. Kielnińska A., Dabrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Gurek // Materiały starożytne. – 1963. – Т. IX.

36. *Kmieciński J.* Osadnictwo słowiańskie i ceramika, siwa na terenie Kujaw i ziemi Leczyckiej // *Dawna kultura.* – 1955. – № 1.
37. *Knipovitsch T.* Die Kieramik Römischen Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage. – Frankfurt am. Mein, 1929.
38. *Kolnik T.* Popelnicove pohrebisko z mladiej doby řimskej a počiatku doby stahovania naradov v Očkove pri Piešť'anoch // *SA.* – 1956. – IV-2. – S. 233–300.
39. *Rejman T.* Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisly. // *WA.* – 1936. – T. XIV. – S. 146–173.
40. *Robinson H. S.* Pottery of the roman period chronology // *Athenian Agora.* – Princeton, New Jersey, 1959. – Vol. 5.
41. *Wielowiejski J.* Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności Południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim // *MS.* – 1960. – T. 6.

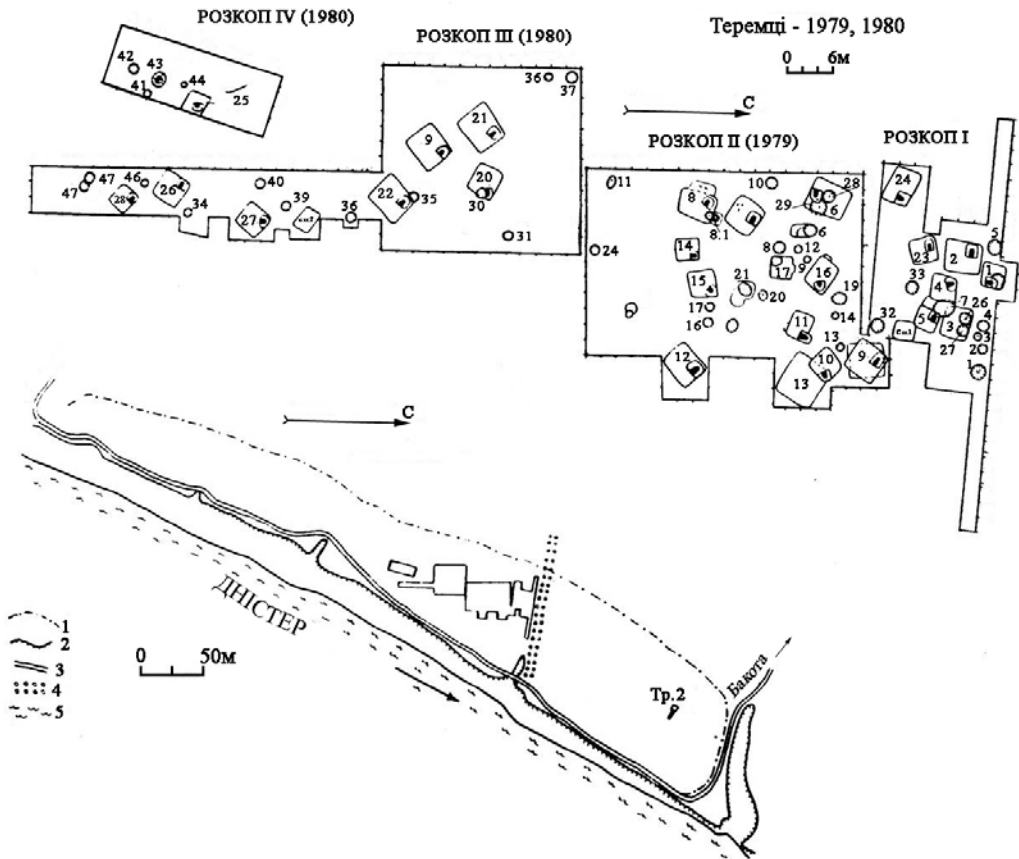


Рис. 1. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. на Середньому Дністрі:
 1 – межі поселення; 2 – берег Дністра; 3 – дорога;
 4 – лісопосадка; 5 – Дністер.

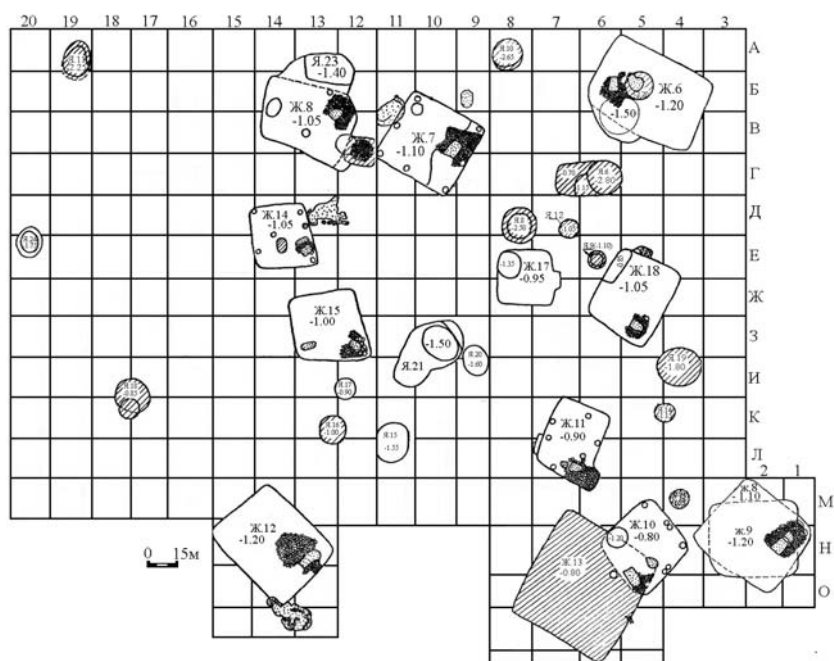


Рис. 2. Загальний план розкопу II на поселенні біля с. Теремці.
Об'єкти нижнього горизонту заштриховані.



Рис. 3. Теремці. Стратиграфія житла № 3, ями № 7 і жител №№ 4-5.



Рис. 4. Теремці, житло № 11.

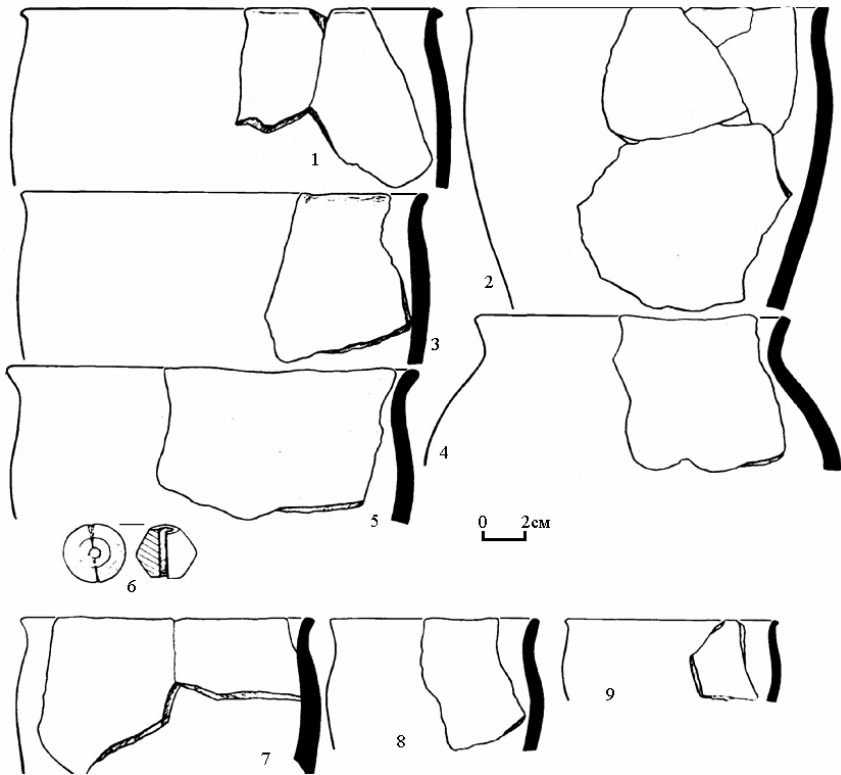


Рис. 5. Липний посуд і пряслице із вогнища № 2.

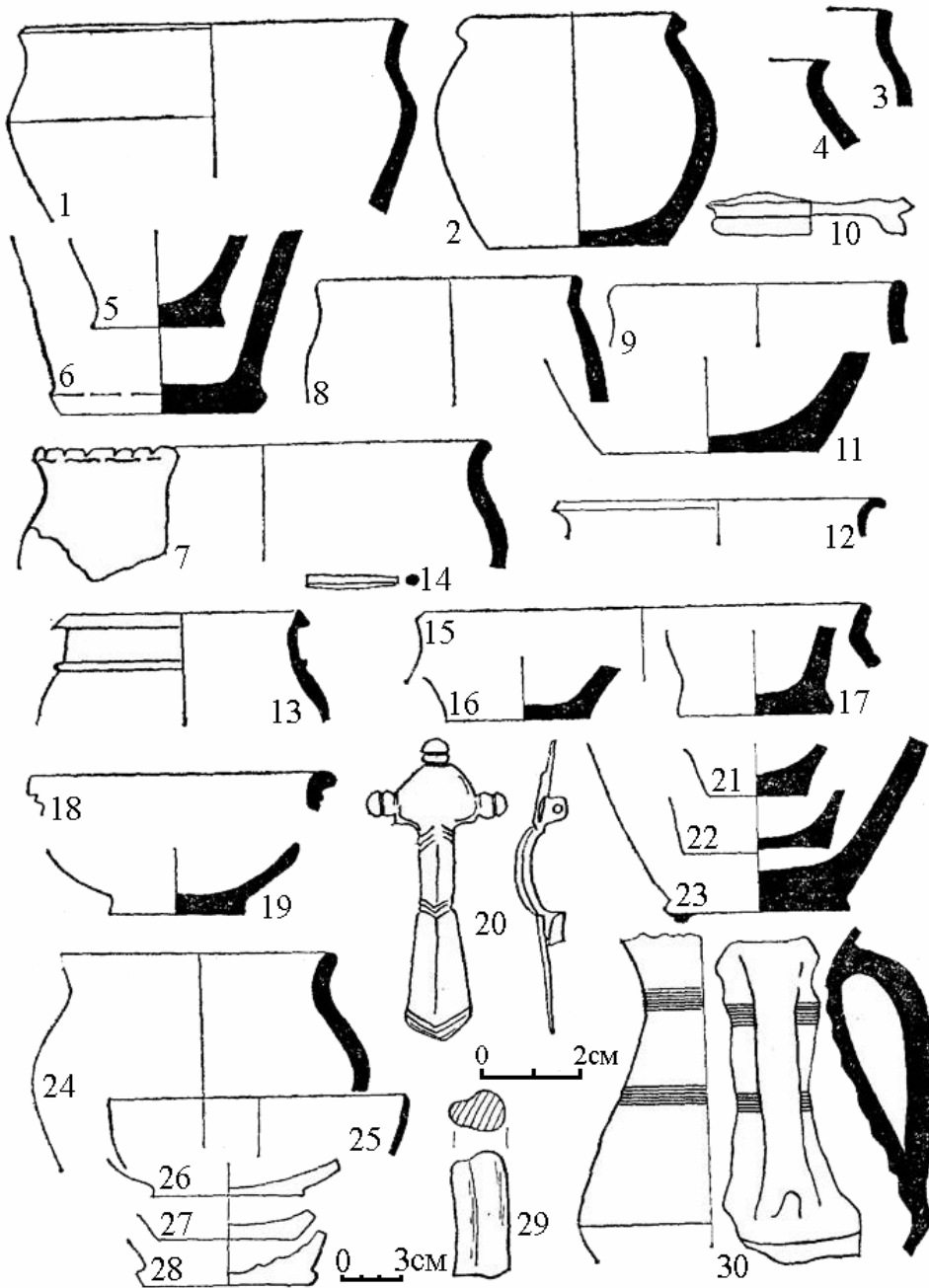


Рис. 6. Знахідки із житла № 1 (21-30), № 12 (1-14) і № 14 (15-20):
 1-8, 15-17, 21-24 – ліпний посуд; 9-14, 18-19, 27-30 – гончарний посуд;
 20 – бронзова фібула.

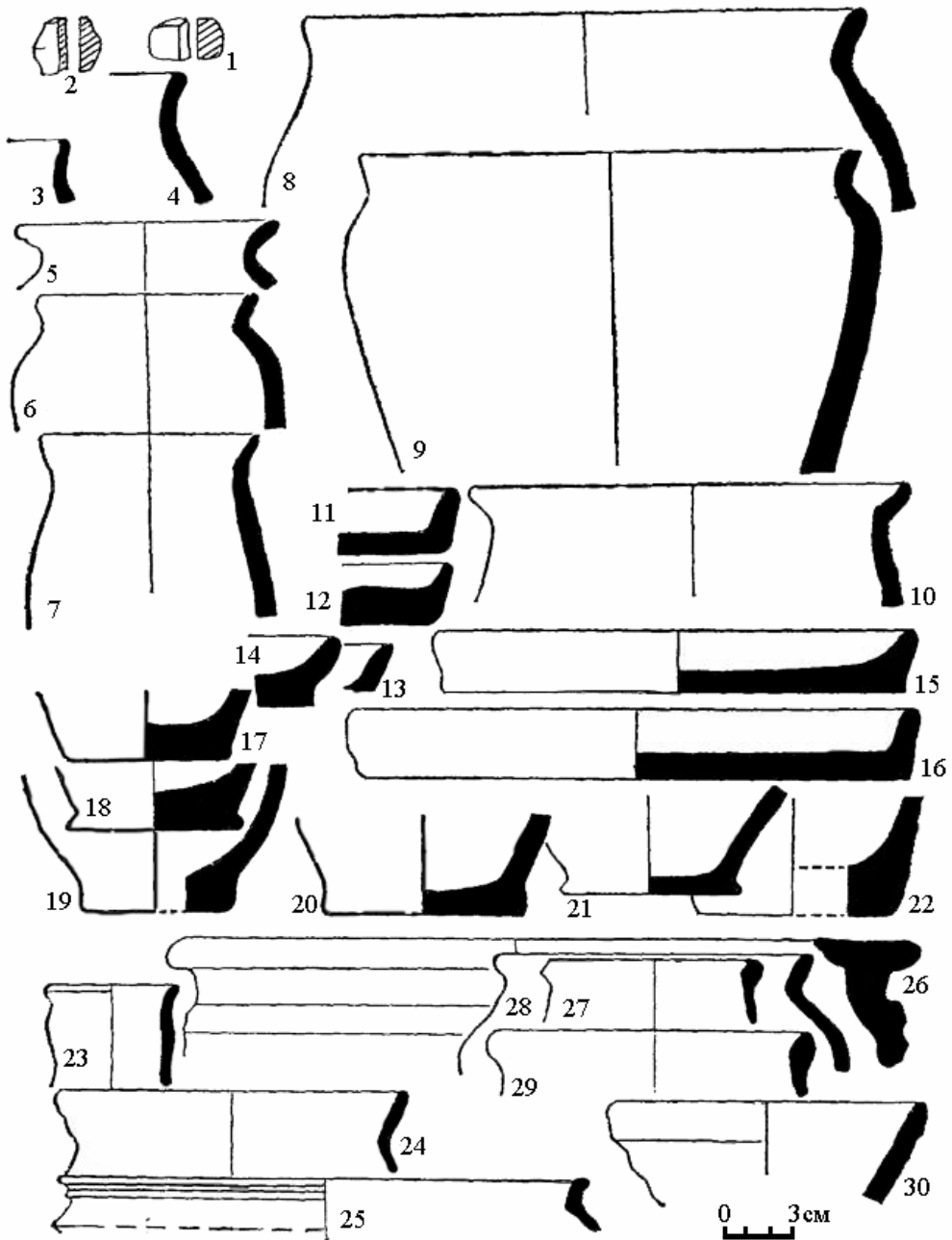


Рис. 7. Знахідки із житла № 9: 1, 2 – глиняні пряслиця, 3–22 – гончарний столовий посуд; 26–30 – гончарний кухонний посуд.

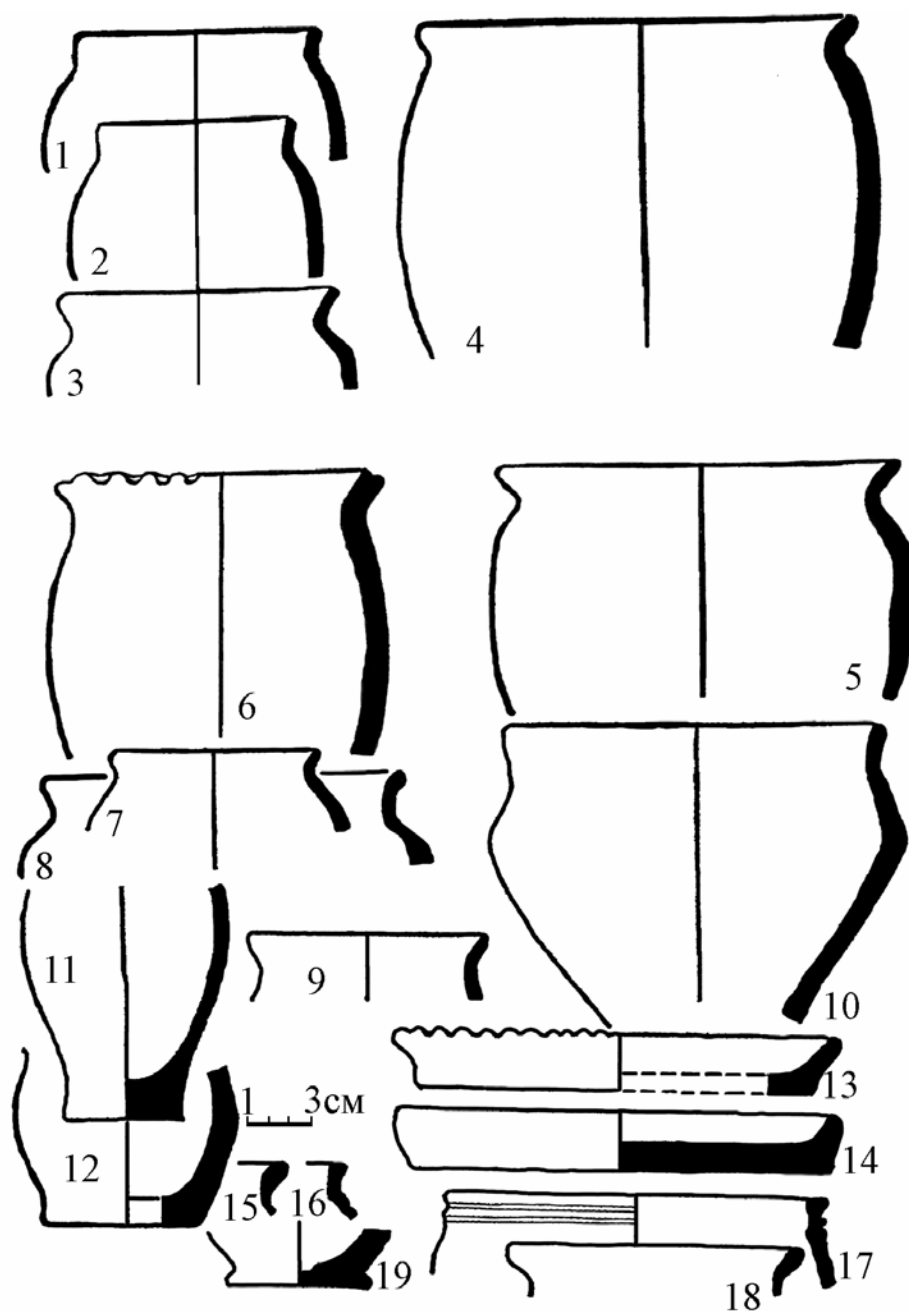


Рис. 8. Знахідки із житла № 7: 1-14 – ліпний посуд; 15-17 – гончарний столовий посуд; 18-19 – гончарний кухонний посуд.

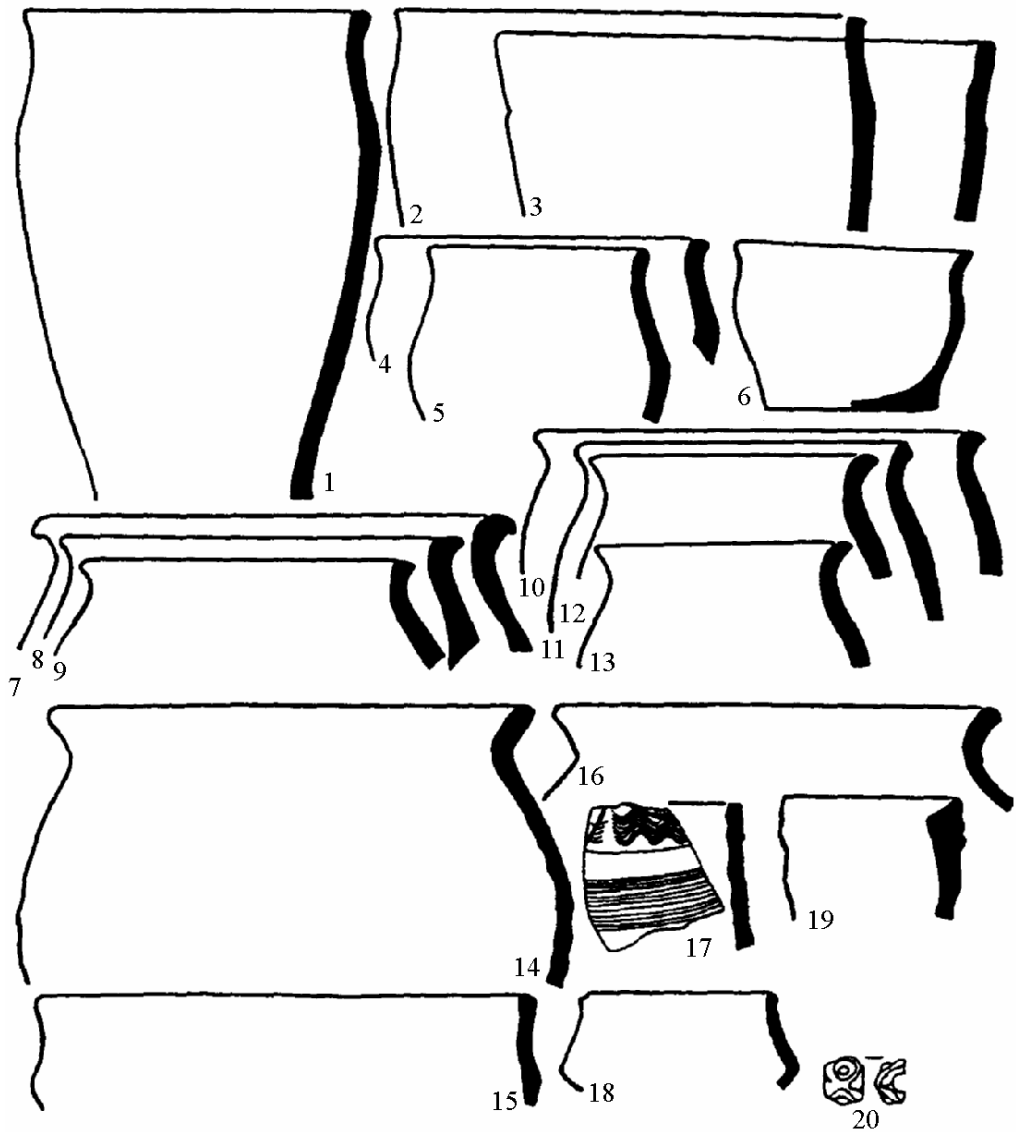


Рис. 9. Теремці. Знахідки із житла № 21: 1–13 – ліпна кераміка;
14–19 – гончарна кераміка; 20 – пастова намистина.

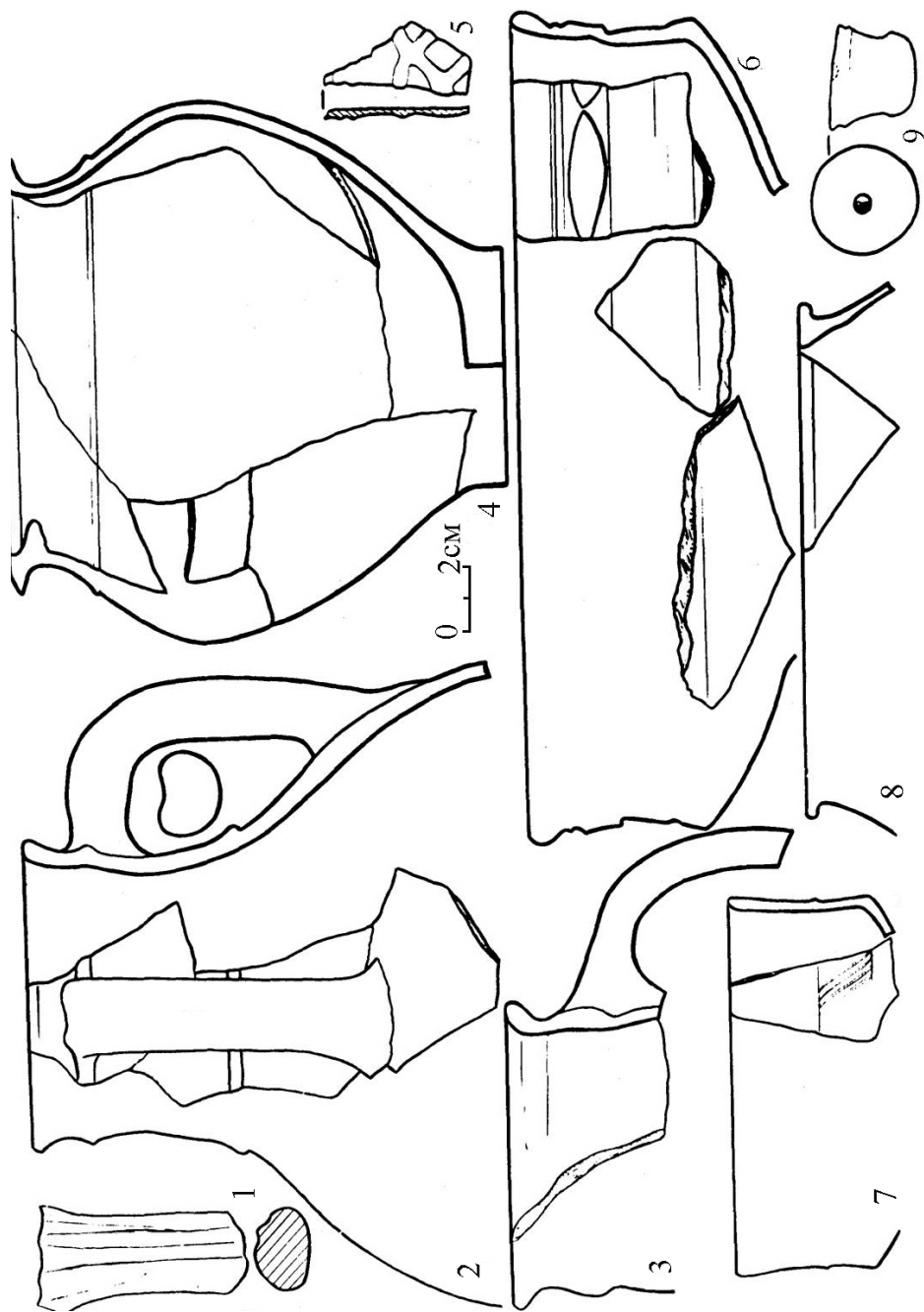


Рис. 10. Гончарний посуд із господарської споруди № 1.

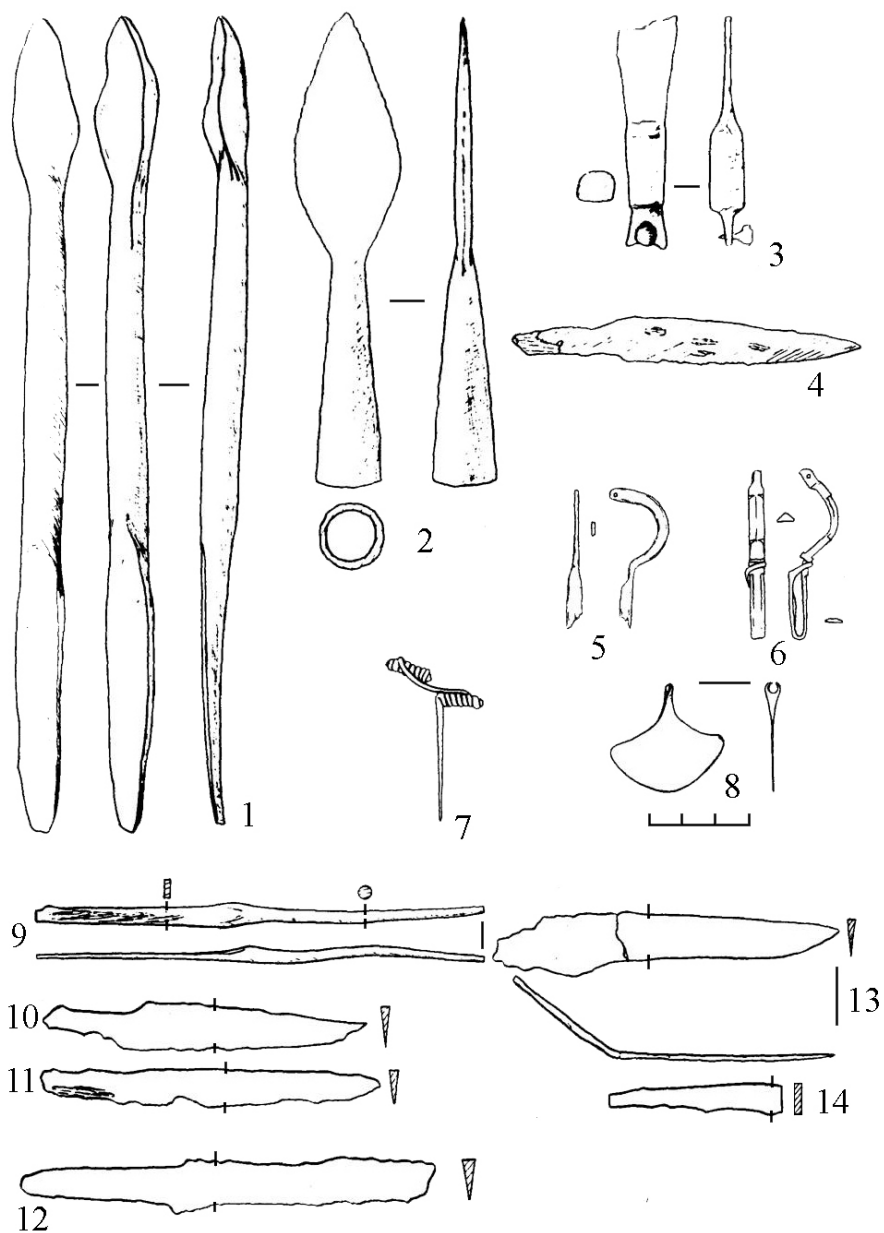


Рис. 11. Теремці. Металеві предмети:
1-4, 9 – залізні, 5-8 – бронзові.

**THE SLAVS SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE
TEREMTSI AT THE DNIESTER
IN THE MIDDLE OF FIRST MILLENNIA A. D.**

Volodymyr Baran

*Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archeology*

The results of researches of long standing of Slavonic settlement of the middle of I millennia A. D. as transitional landmark from Veneds till Sklavins were provided in the essay. The author is convinced that scientific value of the settlement of IV–VI c. A. D. near Teremtsi village lays in its permanent existence within provided chronological bounds and distinctness of typological correlations both: in housing and ceramic complexes and other materials that are typical to the Chernyakhiv and its successor Prague-Korchak cultures in Trans Carpathians.

Key words: early Slavonic settlement, Teremtsi, Middle Over Dniester area, Chernyakhiv culture, Prague-Korchak culture, Veneds, stratigraphic geology, settlement, stone stove, potter's and stucco ceramics, fibula.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2008

Прийнята до друку 06.03.2008